

گفتاری در معرفی دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم

حجت توسلی*

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی - واحد نجف‌آباد، ایران.

محمد فشارکی**

عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی - واحد نجف‌آباد، ایران.

محمد نوید بازرگان***

عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی - واحد رودهن، ایران.

تاریخ دریافت: 1391/10/6 - تاریخ پذیرش: 1391/12/10

چکیده

دست‌نویس مصور شاهنامه، موسوم به شاهنامه کوچک دوم، نسخه‌ای، پراکنده و ناقص از شاهنامه فردوسی است که بر اساس برگ‌های مصور موجود از آن و نیز 3 دست‌نویس مشابه دیگر به سده 8 هجری قمری و کتابت در بغداد منسوب شده است؛ و بر همین اساس به عنوان اولین دست‌نویس مصور شاهنامه تا به امروز محسوب می‌شود. از این دست‌نویس 285 برگ در قالب میکروفیلم موجود بوده که متشکل از 51 برگ مصور و 234 برگ غیر مصور است. مطابق بازسازی رایانه‌ای که بر روی این دست‌نویس انجام پذیرفته، بنظر می‌رسد که این دست‌نویس در اصل از یک ساختار 2جلدی در 602 صفحه، معادل 301 یا 302 برگ و حدود 49700 بیت تشکیل شده باشد، که از این تعداد صفحات حدود 280 صفحه در جلد اول و 302 صفحه نیز در جلد دوم آن برآورد می‌شود. بر همین اساس با توجه به برابری تقریبی میزان افتادگی و افزودگی ابیات دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم با دست‌نویس ناقص شاهنامه کتابخانه ملی فلورانس، (614 ه. ق) این دست‌نویس می‌تواند مکمل دست‌نویس فلورانس محسوب گردد. اساس این مقاله با توجه به پراکندگی برگ‌ها و ناشناخته بودن در محافل علمی داخل ایران، بر پایه شناخت و معرفی این دست‌نویس استوار است.

کلید واژه‌ها

دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم، دست‌نویس‌های مصور، بازسازی رایانه‌ای، تصاویر و نقوش.

* Tavasoli@hotmail.com

** mohamad.Fesharaki@yahoo.com

*** navid-bazargan@yahoo.com

مقدمه

در پایان هزارمین سال سرایش شاهنامه، نسخه‌های خطی بسیاری از شاهنامه فردوسی شناخته شده و نشان می‌دهد در ازای این هزار سال، نسخه‌های خطی متعددی از این اثر ارزشمند فراهم آمده است، به گونه‌ای که مطابق برآوردها حدود یک هزار دست‌نویس از این اثر نفیس ادب پارسی در سراسر جهان، بویژه کتابخانه‌ها و موزه‌های کشورهای اروپایی پراکنده است. به زعم بسیاری از نسخه‌پژوهان، از جمله کهن‌ترین دست‌نویس‌های شاهنامه که تا کنون شناخته شده، دست‌نویس کتابخانه ملی فلورانس ایتالیا معروف به «نسخه فلورانس» به تاریخ کتابت 614 هجری قمری است که تنها نیمه اول شاهنامه، یعنی از آغاز آن تا پادشاهی کی‌خسرو را شامل می‌شود. دومین نسخه کهن و معتبر، دست‌نویسی است که در سال 675 هجری قمری نگارش یافته و به نسخه کتابخانه لندن مشهور است. این دو دست‌نویس از معتبرترین دست‌نویس‌های شاهنامه محسوب گردیده که در تصحیح‌های انتقادی مورد استناد قرار می‌گیرد.

از شاهنامه فردوسی، نسخه‌های خطی دیگر نظیر: دست‌نویس کتابخانه طوپقاپوسرای در استانبول به تاریخ کتابت 731 (ه.ق)، دست‌نویس کتابخانه عمومی دولتی لنینگراد به تاریخ کتابت 733 (ه.ق)، دست‌نویس دارالکتب قاهره به تاریخ کتابت 741 (ه.ق) و چند دست‌نویس دیگر نیز وجود دارد که اغلب به دلیل نداشتن قدمت مناسب و نواقص یا دستبردهای بسیار در تصحیح‌های انتقادی چندان مورد توجه قرار نمی‌گیرد.

به زعم بسیاری از ادیبان و نسخه‌پژوهان، در حال حاضر، موثق‌ترین و بهترین تصحیح شاهنامه فردوسی متعلق به استاد جلال خالقی مطلق بوده که برپایه دست‌نویس شاهنامه فلورانس، به عنوان نسخه اساس و یازده دست‌نویس شاهنامه دیگر انجام یافته است. اما هرچند که این تصحیح در حال حاضر در نوع خود بهترین و منقح‌ترین تصحیح شاهنامه محسوب می‌شود، ولی این اعتبار تا هنگامی است که شاهنامه‌ای دیگر با اصالتی بالا نظیر نسخه فلورانس یافته آید که در این صورت تصحیحی جدیدتر از شاهنامه انجام خواهد پذیرفت و بر همین اساس شناسایی و معرفی دست‌نویس‌های کهن شاهنامه، گامی است موثر در این جهت. از این روی معرفی و شناسایی بیشتر دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم به عنوان دست‌نویسی مصور و با قدمت، می‌تواند در نسخه‌شناسی شاهنامه و مطالعات شاهنامه پژوهی، حایز اهمیت قرار گیرد.

1- معرفی دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم

دست‌نویس مصوّر شاهنامه، موسوم به شاهنامه کوچک دوم، نسخه‌ای پراکنده و ناقص از شاهنامه فردوسی است که بر اساس برگ‌های مصوّر موجود آن، همراه با 3 دست‌نویس دیگر از شاهنامه، به اوایل قرن 8 هجری قمری و کتابت در بغداد منسوب شده است و بر همین اساس به عنوان اولین دست‌نویس مصوّر شاهنامه تا به امروز محسوب می‌شود (سیمسون 1979: 65). این 3 دست‌نویس عبارت است از:

1- شاهنامه کوچک اول (پراکنده و موجود در کتابخانه چستر بی تی دوبلین به شماره شناسایی: 1-8. 104. ms).

2- شاهنامه کوچک دوم (پراکنده و بدون ساختار متمرکز و مشخص).

3- شاهنامه کوچک فری یر (پراکنده، موجود در گالری هنری «فری یر» واشنگتن D. C).

4- شاهنامه کوچک مت. (موجود در موزه هنر متروپولیتن نیویورک به شماره شناسایی: 42. 1974. 2901). (سویتوچوفسکی، 1994: 67-127).

دست‌نویس‌های شاهنامه کوچک اول و دوم دارای صفحاتی با ابعاد تقریباً مشابه یکدیگر، طرح‌های یکسان و سبک‌های نقاشی و خطاطی همانند است. دلیل نام‌گذاری این دو دست‌نویس به «کوچک» نیز به علت اندازه صفحات آنها (ارتفاع حدود 16 سانتی‌متر و عرض حدود 12 سانتی‌متر) و تصاویر (به طور متوسط 5 سانتی‌متر در 12 سانتی‌متر) بوده و به هیچ وجه به دلیل تقدّم و تأخر زمان نگارش آنها نیست. شایان ذکر است که این صفحات در گذشته به عنوان جزئی از یک دست‌نویس واحد محسوب می‌شد، اما این عقیده تا هنگامی ادامه داشت که صفحات یک سان متون و تصاویر این دو دست‌نویس، مورد بررسی و توجه قرار گرفت و پس از این جستار مشخص شد که این تصاویر و متون هر چند که از لحاظ ظاهر به یکدیگر شباهت دارد، اما در اصل متعلق به دو دست‌نویس کاملاً متمایز و متفاوت از یکدیگر است. بر همین اساس اولین نسخه از این دو دست‌نویس، شاهنامه کوچک اول و دیگری شاهنامه کوچک دوم نام‌گذاری شد. از جمله تفاوت‌های این دو دست‌نویس با یکدیگر می‌توان موارد ذیل را برشمرد:

1) اختلاف در ساختار حواشی فضای متون و شکل کتیبه‌ها

ساختار کتیبه‌ها در شاهنامه کوچک اول، اغلب با یک خط آبی و یک جفت خط قرمز نازک از فضای متون جدا می‌شود (سیمسون 1979: همان) در حالی که در شاهنامه

کوچک دوم، کتیبه‌ها با خطوط رنگی برجسته به تعداد 5 یا 6 خط به نسبت ظریف تر، از فضای متون مشخص شده است (سویتوچوفسکی 1994: همان). تبیین بیشتر تفاوت‌های این دو دست‌نویس در داستان هفت خان اسفندیار در ادامه نشان داده شده است.

شاهنامه کوچک اول	شاهنامه کوچک دوم
خط کشی های کتیبه ها شامل خطوط قرمز باریک دوتایی است	خط کشی های چند تایی استادانه و کامل
شیوه نگارش: نهادند	شیوه نگارش: ه

(2) تفاوت و تمایز در صفحه‌پردازی

شیوه و اسلوب صفحه‌پردازی در این دو دست‌نویس نیز با یکدیگر متفاوت است. بر این اساس که هر صفحه متن نگاشته شده در دست‌نویس شاهنامه کوچک اول، متشکل از 30 ردیف از ابیات 6 ستونی است. در حالی که هر صفحه متن در شاهنامه کوچک دوم، شامل 29 ردیف از ابیات است که در 6 ستون تنظیم یافته است.

(3) اختلاف و ناهمگونی در سبک نگارش حرف «ه»

نگارش و تحریر کلماتی که در آنها حرف «ه» بکار رفته در این دو دست‌نویس با یکدیگر متفاوت است. بدین گونه که حرف «ه» در شاهنامه کوچک دوم، بدون هیچ تغییری به شکل: جهان، بهرام، شهریار و نهاد نگارش یافته است، حال آن که این حرف

در بعضی از ابیات شاهنامه کوچک اول به شکل: شهریار، بهرام، جهان و نهاد تغییر نوشتار می‌یابد، این تفاوت در نوشتار حرف «ه» در این دو دست‌نویس، در ردیف انتهایی تصویر پیشین نیز بوضوح نمایان است.

همان‌گونه که پیش‌تر نیز بیان شد، دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم توسط ماریانا شریو سیمسون استاد و پژوهشگر هنر اسلامی دانشگاه مریلند به اوایل قرن 8 هجری قمری و کتابت در بغداد منسوب شده است. دلیل این انتساب، تشابهاتی است که میان برخی ویژگی‌های تصاویر و نقوش این دست‌نویس با دست‌نویسی تاریخ‌دار از کتاب مرزبان‌نامه وجود دارد. دست‌نویس مرزبان‌نامه مذکور که در حال حاضر در کتابخانه موزه باستان‌شناسی استانبول نگه‌داری می‌شود، دارای صفحه‌انجامه‌ای (colophon) است که تاریخ نگارش آن را دهم رمضان 698 هجری و کتابت در بغداد نشان می‌دهد. این دست‌نویس مرزبان‌نامه، دارای 3 تصویر بوده که 2 مورد از آنها نشانگر صحنه‌هایی از بر تخت نشستن در فضای باز است و مورد دیگر تصویر یک صحنه از مسجد را نشان می‌دهد. برای تبیین بیشتر در ادامه یک تصویر از بر تخت نشستن در فضای باز، از دست‌نویس مرزبان‌نامه (پنجره سمت راست) و دو تصویر مشابه از دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم (پنجره سمت چپ) نشان داده شده است:

تصاویر شاهنامه کوچک دوم و تصویر تاریخ‌دار مرزبان‌نامه

گوش دادن کیکاووس به دیو مازندران. (جزئیات)، شاهنامه کوچک دوم، سوت ایبای هفتم، جولای 1975، Lot21

در کمند انداختن اسفندیار گرگ سار را (جزئیات)، شاهنامه کوچک دوم، 1948-12-11-022

بر تخت نشستن پادشاه، مرزبان‌نامه، کتابخانه موزه باستان‌شناسی، استانبول (5. 216 f. ms)، کلفن 10، رمضان 698 (19 می 1299)، بغداد

مطابق گفتار «شریو سیمسون»، میان تصاویر این دو دست‌نویس شباهت‌هایی بسیار در ترکیب و بویژه در لباس‌ها، ویژگی‌های مناظر و سرسبزی پس زمینه‌ها وجود دارد که می‌تواند توجیه‌گر این تفکر باشد که دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم و دست‌نویس مرزبان (همانند سه دست‌نویس شاهنامه کوچک مذکور دیگر) دارای ماهیتی یکسان بوده، و تقریباً در زمانی مشابه هم یعنی اوایل قرن 8 هجری قمری در بغداد نگارش یافته‌اند (سیمسون 1979: همان).

از جمله دلایل دیگر انتساب قرن هشتم به عنوان تاریخ کتابت شاهنامه کوچک دوم، بررسی‌ها و تحلیل‌های گوناگون دیگر است که بر روی تصاویر و نقوش این دست‌نویس انجام شده است. بر پایه این تحقیقات اهمیت دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم در داشتن تصاویر و نقوشی است که نشانگر سبک نقاشی و تصویرگری دوره سلجوقی بوده که بر اساس تصاویر، نقوش، مناظر و عناصر گل‌دار آن، تاریخ نگارش این دست‌نویس میان سال‌های 740 تا 750 (ه.ق) تخمین زده می‌شود (گروب 1978: 16-32).

دریک پژوهش و تحقیق دیگر نیز شهر هرات در زمان حکمرانی سلسله آل کُرت و سلطنت ملک فخرالدین به عنوان محل کتابت این دست‌نویس معرفی شده است و سپس شهرهای: بغداد، مراغه، تبریز، شیراز و اصفهان به عنوان مکان‌های بعدی کتابت معین گردیده است (کنبی 1998: 54-87). چه شهر هرات در میان سال‌های 694 تا 708 هجری قمری به عنوان شهری شکوفا، تحت حاکمیت ملک فخرالدین قرار داشته است و وی برای نشان دادن استقلال خود از مغول‌ها و همچنین اظهار ایرانی‌الاصل بودن، با دعوت از شاعران و هنرمندان فارسی‌زبان، آنها را تشویق به نگارش کتاب و گاهنامه‌های ایرانی در دربار خود می‌کرده است (اسفرازی 1339: 24-26) و یعقوب الهروی: 1385: 54-62) و نیز: تاریخ ادبیات افغانستان در ادوار قدیمه، صص: 219 تا 222). بر همین اساس این تصور که شهر هرات محل کتابت شاهنامه کوچک دوم باشد، قابل پذیرش بنظر می‌رسد و البته در جایگاه تحقیق و تفحص بیشتری قرار می‌گیرد، زیرا که تعیین تاریخ کتابت برای دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم، تنها بر پایه تحلیل و بررسی ویژگی‌های تصاویر و نقوش این دست‌نویس استوار است و پژوهشی دیگر جهت تعیین محل کتابت که بر اساس تحلیل و بررسی متون و محتوای این دست‌نویس استوار باشد، تاکنون ارائه نشده است.

از سویی نیز استاد خالقی مطلق که در هنگام انتشار شاهنامه تصحیح خود به عنوان قسمتی از کار مقدماتی در حدود 45 دست‌نویس شاهنامه را مرور نموده‌اند و یافته‌های خود در این باره را در 3 شماره ایران‌نامه ارائه داده‌اند، به هیچ‌کدام از

شاهنامه‌های کوچک یاد شده، اشاره‌ای نکرده‌اند. این امر احتمالاً می‌تواند به دلیل ماهیت پراکنده و نا تمام این دست‌نویس‌ها و یا ناشناخته بودن آنها در زمان تصحیح شاهنامه ایشان بوده باشد (خالقی مطلق 406-378:1364 و خالقی مطلق 47-16:1364 و نیز خالقی مطلق 255-225:1365).

2- صفحات موجود از دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم

از دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم، حدود 279 برگ موجود است که شامل: 183 برگ متن موجود در یک میکرو فیلم، 51 برگ مصور که در مجموعه‌های عمومی و خصوصی گوناگون نگه‌داری می‌شود.

45 برگ اضافی مربوط به برگ‌های مصور.

میکرو فیلم یاد شده حاوی 183 صفحه متن از دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم است که در سال 1998 بنا به درخواست شریو سیمسون تهیه شده و تقریباً نیمی از کل کتاب شاهنامه را در بر می‌گیرد. متن این صفحات که با 185 متن از صفحات دیگر متعلق به شاهنامه‌ای متفاوت ترکیب یافته است و هم اکنون در یک کلکسیون شخصی در پاریس نگهداری می‌شود، در قیاس با دست‌نویس فلورانس که به عنوان نسخه اساس در شاهنامه تصحیح خالقی مطلق مورد استفاده قرار گرفته است، از میزان افزودگی و افتادگی ابیات و کلماتی بسیار کم برخوردار است. به همین جهت این امر می‌تواند نشانگر ماهیت اولیه این دست‌نویس در شباهت با دست‌نویس شاهنامه فلورانس (614 ه. ق) محسوب شود. شاهد مثال در این گفتار، متن برگ‌های مصور دیدار بهرام گور از منزل براهام یهودی است که دو بیت زیر از آن جمله است:

هر آنکس که دارد، خورید و دهید   سپاسی ز خوردن به من بر نهید
ولکن بر آن جام باید بمرد   بود نما مبارک بفرجام درد

این دو بیت در شاهنامه کوچک اول وجود دارد، اما در شاهنامه کوچک دوم یافت نمی‌شود. باز در همان صفحه، این بیت از شاهنامه کوچک اول:

به گفتار خود بر نه ای پایدار   بیامد براهام گفت ای سوار

که ظاهراً در شاهنامه کوچک دوم تا حدی معکوس بکار رفته است:

بیامد براهام گفت ای سوار   به پیمان خود بر نه ای پایدار

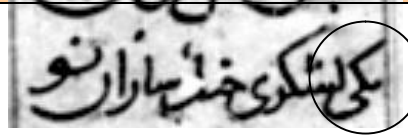
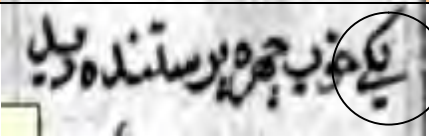
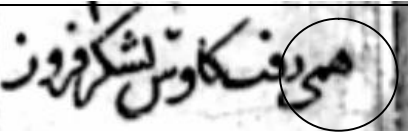
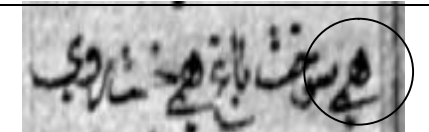
(شاهنامه کوچک اول، کتابخانه چستر بی تی، دوبلین، 55-104. ms. و شاهنامه کوچک دوم، موزه بروکلین نیویورک، 76. 6309. ال).

مقایسه این ابیات با شاهنامه تصحیح خالقی مطلق، نشانگر این مطلب است که دو بیت اول که در دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم حذف شده، در شاهنامه تصحیح خالقی مطلق نیز وجود ندارد. همچنین آخرین بیت ذکر شده در شاهنامه تصحیح خالقی مطلق، دقیقاً شبیه به سبک و سیاق دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم ضبط شده است. بر این اساس، وجود صفحات مشترک در دو دست‌نویس شاهنامه کوچک اول و دوم می‌تواند دلیلی بر تمایز و استقلال این دو دست‌نویس از یکدیگر محسوب شود. همچنین ابیات اضافه شده در دست‌نویس شاهنامه کوچک اول و ابیات محذوف در دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم، نشانگر این مطلب است که این دو دست‌نویس احتمالاً از روی کتاب‌های اصلی متفاوت نسخه‌برداری و کتابت شده است، که با توجه به تشابه نگارش دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم به شاهنامه تصحیح خالقی مطلق، می‌توان گفت که شاهنامه کوچک دوم نسبت به شاهنامه کوچک اول، از نسخه‌برداری و رونوشتی بهتر برخوردار است.

شایان ذکر است که میکرو فیلم یاد شده در واقع حاوی 495 صفحه متن است که حدود 122 عدد از آنها رونوشت بوده و 5 عدد نیز رونوشت سوم محسوب می‌شود. همچنین حدود 185 برگ از دست‌نویس شاهنامه‌ای مشابه نیز در این میکروفیلم وجود دارد که در میان صفحات دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم به جهت تکمیل برگ‌های افتاده و ناقص آن قرار داده شده است. از جمله موارد تفاوت این دست‌نویس با دست‌نویس کوچک دوم می‌توان به: اختلاف در تعداد مصراع‌ها در هر برگ، تمایز قواعد کتبی‌ها با یکدیگر و اختلاف در نوع نگارش کلمات اشاره کرد. به عنوان مثال یکی از معیارهای مورد اعتماد در تمایز سبک نگارش کلمات در دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم با متن دست‌نویس شاهنامه مشابه، در نوع نگارش کلمات «یکی» و «همی» است که در تصویر نشان داده شده است:

پرتال جامع علوم انسانی

شاهنامه کوچک دوم	سایر صفحات میکروفیلم
همیشه به صورت: بکی یا همی مگر در برخی موارد در وسط یا پایان مصراع‌ها	همیشه به صورت: بکے یا همے

برخی از ویژگی‌های نگارشی دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم:

متن دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم به خط نسخ عربی و به شیوه‌ای، زیبا و خوانا، نگارش یافته است. خطوط این کلمات در قالب مصراع‌های کنار هم و در 6 ستون در هر برگ 12 در 16 سانتی‌متری تنظیم یافته است، که در میان این خطوط به تناسب داستان، گاهی تصاویر و نقوشی نیز ترسیم شده است. به طور کلی می‌توان گفت که متون این دست‌نویس از یک شیوه واحد و مشخص در نگارش پیروی کرده که این شیوه در سراسر دست‌نویس به صورت یکسان رعایت شده است.

برخی از ویژگی‌های نگارشی این دست‌نویس عبارت است از:

- همزة «است» به هنگام اتصال به کلمه پیش، همیشه حذف شده است. مانند: «مردمیست، اندرست»
- صورت‌های: «ایچ، انک، هرک، هرج و ب» به جای «هیچ، آنچه، آنکه، هرکه، هرچه و به» نگارش یافته است.
- حرف «پ» به دو صورت «پ» (با سه نقطه) و «ب» (با یک نقطه) نوشته شده است.
- حرف «چ» به دو صورت «ج» و «چ» و غالباً با صورت «ج» (با یک نقطه) نوشته شده است.

- قاعده «ذ» فارسی در بیشتر جاها بکار رفته است.

- «گ» همیشه به صورت «ک» با یک سرکش نوشته شده است.

- «که» اغلب جدا نوشته شده است جز در مواردی معدود و بعضاً برای رعایت وزن متصل به کلمه بعدی شده است. مانند: کزین=که از این، کاندر=که اندر، کین=که این، و گاهی نیز به صورت «کی» نوشته شده است.

- «ی» در آخر کلمات غالباً دو نقطه در زیر دارد و گاهی به صورت «ی» نصفه و کوچک نوشته شده است.

- «همی» به افعال بعد از خود متصل نوشته شده است. (همیبود جوشان پر گفتگوی)

- «ش» در اغلب موارد بدون نقطه (س) نوشته شده است.

همچنین بنظر می‌رسد که دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم از روی دو نسخه اصلی تا حدی متفاوت کتابت شده باشد، چه در اغلب صفحات و بالای برخی کلمات آن کلمه‌ای، دیگر نیز نگارش یافته است، نظیر:

که مصراع دوم این بیت در دست‌نویس‌های: طوپقاپوسرای، قاهره، برلین، لندن، قاهره 2 و طوپقاپوسرای 2 با کلمه «شعر» نگارش یافته است در حالی که این مصراع در دست‌نویس پاریس با کلمه «لعل» ضبط شده است (فردوسی 1388 ج 4: 200).

برخی از ویژگی‌های تصویری دست‌نویس

از دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم حدود 51 تصویر موجود است که به تناسب داستان و به سیاق یک سان در سراسر صفحات این دست‌نویس منقش شده است. شایان ذکر است که بیشتر تصاویر این دست‌نویس به صورت سیاه و سفید تصویربرداری شده و تنها چند مورد از آنها به صورت تمام رنگی ضبط شده است. موضوع این تصاویر و نقوش آن، اغلب در نمایش مناظری از جنگ شخصیت‌ها، مجالس شاهان، مناظر شکار، بزم‌ها و رزم‌ها و مناظر طبیعی است. همچنین طرز نقاشی چهره‌ها و لباس‌ها در این دست‌نویس اغلب شباهتی بسیار به چهره و طرز پوشش قبایل ترک‌نشین قدیم داشته و از این حیث به سبک نقاشی و تصویرگری دوره تیموری شباهت دارد. این موارد در تصویری که در ادامه به عنوان نمونه آورده شده، نمایان است:

3- تحلیل و بررسی محتوای دست‌نویس بازسازی شده

در این بخش چند متن و تصویر از دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم (که پیشتر به روش رایانه‌ای بازسازی شده و در مقاله‌ای، با عنوان: کاربرد رایانه در احیای دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم در مجله آینه میراث در نوبت چاپ و انتشار قرار گرفته است) به همراه تصرفات و تغییرات انجام شده بر روی برخی صفحات آن، مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد.

(1) متن

بر اساس بازسازی رایانه‌ای این دست نویس، چنین بنظر می‌رسد که دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم در اصل در دو جلد مدون شده باشد: یک جلد شامل قسمت اول شاهنامه، تا پایان پادشاهی کیکاووس (در حدود 279 صفحه یا 140 برگ دو رو) و جلد دوم آن شامل قسمت دوم شاهنامه از پادشاهی لهراسب تا پایان شاهنامه (در حدود 324 صفحه یا 162 برگ دو رو). شایان ذکر است که این موارد پیش‌تر نیز توسط شریو سیمسون بیان شده است (سیمسون 1979: همان)، اما دلیل اصلی فرضیه دو جلدی بودن ساختار اولیه این دست‌نویس براساس تغییرات صورت گرفته در چیدمان صفحات آن است. بدین گونه که صفحات متن در دسترس از قسمت اول این دست‌نویس، دارای 29 ردیف در هر صفحه است، در حالی که تمامی صفحات متن در دسترس از قسمت دوم همان دست‌نویس، دارای 30 ردیف در هر صفحه است. این دو جلدی بودن ساختار، دارای سابقه است، چه بازسازی شاهنامه بزرگ ایلخان نیز نشانگر وجود یک ساختار دو جلدی در تدوین آن است. (بلیبر 1986: 57-80) همچنین برآورد تعداد کلی ابیات در شاهنامه کوچک دوم در حدود 46828 بیت است که از این تعداد 22561 بیت در جلد اول و 27267 بیت در جلد دوم تخمین زده می‌شود.

در جدولی که در پایین ترسیم شده است، نتایج این مقایسه با داده‌های دست‌نویس فلورانس (614 ه. ق) و نیز داده‌های دست‌نویس لندن (675 ه. ق) برابر و یک سان بنظر می‌رسد. این موضوع می‌تواند این‌گونه استنتاج شود که دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم در تعداد ابیات، پیروی نزدیکی از قدیمی‌ترین دست‌نویس‌های موجود شاهنامه می‌کند.

بر آورد کلی شماره ابیات شاهنامه کوچک دوم

در مقایسه با دو نسخه قدیمی موجود از شاهنامه

دست نویس	قسمت اول شاهنامه	قسمت دوم شاهنامه	مجموع
شاهنامه کوچک دوم	22,561	27,267	49,828
دست نویس فلورانس (614 ه. ق)	22,597	-	-
دست نویس لندن (675 ه. ق)	-	-	49,545

البته تحلیل و بررسی بیشتر سایر جنبه‌های کمی مربوط به متن دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم نیز مؤید این مطلب است. در جدولی که در ادامه آمده است، میزان افتادگی و افزودگی ابیات در دوره پادشاهی کی‌کاووس موجود در دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم و 6 دست‌نویس مورد استناد در تصحیح شاهنامه خالقی مطلق، مورد استنتاج آماری قرار گرفته است.

نرخ افزودگی و افتادگی ابیات در داستان کی‌کاووس:
شاهنامه کوچک دوم در برابر 6 دست‌نویس دیگر شاهنامه

دست‌نویس	نرخ افزودگی ابیات	نرخ افتادگی ابیات	مجموع
شاهنامه کوچک دوم	2,5%	1,8%	4,3 %
دست‌نویس فلورانس (614ه. ق)	2,5%	1,7%	4,2%
دست‌نویس لندن (675ه. ق)	2,8%	2,8%	5,6%
طوپقاپی خزینه 1479 (731ه. ق)	5,5%	3,0%	8,5%
قاهره ام. اس. 6006 (741ه. ق)	2,6%	7,4%	10,0%
لندن Add. 18188 (891ه. ق)	2,2%	2,7%	4,9%
طوپقاپی خزینه 1510 (903ه. ق)	2,6%	2,9%	5,5%

مطابق نتایج جدول این گونه استنباط می‌شود که با توجه به مجموع دو میزان افزودگی و افتادگی ابیات، دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم در قیاس با دست‌نویس‌های معتبر شاهنامه، در رتبه و جایگاهی بالاتر، دست کم در دوره پادشاهی کی‌کاووس قرار داشته و از این لحاظ، این دست‌نویس تنها بعد از دست‌نویس فلورانس قرار می‌گیرد. از این روی شایسته است که این نتیجه مورد ملاحظه و توجه قرار گیرد، چه پادشاهی کی‌کاووس در اصل طولانی‌ترین داستان شاهنامه است که در حدود 11618 بیت یعنی حدود یک چهارم تمام متن شاهنامه را در بر می‌گیرد. از همین روی با توجه به اینکه صفحات دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم، شامل تمام 706 بیت برآورد شده دوره مفقود یازده رخ، در دست‌نویس فلورانس است و این صفحات بیش از نیمی از قسمت دوم متن شاهنامه را در بر می‌گیرد (حدود 54 درصد) می‌تواند مکمل تقریبی جلد دوم دست‌نویس شاهنامه ناقص فلورانس محسوب گردد.

2) تصاویر

بازسازی رایانه‌ای، این دست‌نویس نشانگر این مطلب است که شاهنامه کوچک دوم در شکل و ساختار اولیه خود از تصاویری غنی و بی‌شمار برخوردار بوده است، اما متأسفانه در حال حاضر از مجموع کل تصاویر آن تنها حدود 51 تصویر موجود است. پراکندگی تصاویر در صفحات این دست‌نویس نیز به گونه‌ای است که بنظر می‌رسد این تصاویر از شیوه‌ای یک دست و هماهنگ در توزیع برخوردار نباشد، چه تعداد تصاویری بیشتر در جلد اول این دست‌نویس نسبت به جلد دوم آن وجود دارد. به عنوان مثال میانگین نرخ تعداد تصاویر در جلد اول این دست‌نویس در حدود یک تصویر برای هر 6 صفحه در مقابل یک تصویر برای هر 7 صفحه در جلد دوم آن است. در جدول زیر تعداد تصاویر دست‌نویس‌های شاهنامه با یکدیگر مورد مقایسه قرار گرفته‌اند.

تعداد تصاویر در دست‌نویس‌های شاهنامه‌های سده 8 هجری قمری

دست‌نویس	ردیف‌های هر صفحه	قسمت اول شاهنامه	قسمت دوم شاهنامه	مجموع
شاهنامه کوچک دوم	6	49	51	100
شاهنامه کوچک اول (سیمسون 1979 ضمیمه 3)	6	44	71	115
شاهنامه کوچک فریب (سیمسون 1979 ضمیمه 2)	6	49	59	108
شاهنامه کوچک مت (ماسویا، 1994: 145)	4	27	26	53
شاهنامه 1479 طوپقاپو خزینه (آینال 1972: 88)	6	41	52	93
شاهنامه 733 ه. ق. سن پیترز بورگ (آدامو 1985: 52)	4	34	16	50
شاهنامه 741 ه. ق. قوام الدین (سیمسون 2000: 236-245)	6	61	44	105
شاهنامه 752 ه. ق. اینجو (سوت ایبای 1980: 54-57)	4	66	32	98
شاهنامه بزرگ مغولی (گرایبر 1986: 184-189)	6	45	72+	117+
شاهنامه کاما بمبئی. میکروفیلم دست‌نویس کیندلی (1995)	4	23	24	47

با توجه به جدول فوق این گونه بنظر می‌رسد که از میان دست‌نویس‌های مصوّر شاهنامه، 6 دست‌نویس که دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم نیز جزو آنها محسوب می‌شود، دارای صفحاتی با چیدمان 6 ستونی بوده و حاوی بیش از 90 تصویر است. همچنین دست‌نویس‌هایی که از صفحاتی با چیدمان 4 ستونی برخوردار است، در تعدادی کمتر (حدود 50 تصویر) نسبت به سایر دست‌نویس‌های مصوّر قرار دارد.

نتیجه‌گیری

دست‌نویس مصوّر شاهنامه کوچک دوم، نسخه‌ای ارزشمند و قدیمی از شاهنامه فردوسی است که در صورت شناخت و بررسی بیشتر، می‌تواند مکمل دست‌نویس ناقص فلورانس، که به عنوان نسخه اساس در شاهنامه تصحیح استاد خالقی مطلق بکار گرفته شده است، بشمار آید. همچنین با توجه به تحلیل و بررسی‌هایی که توسط استادان نگارگری بر روی تصاویر و نقوش این دست‌نویس انجام پذیرفته، دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم می‌تواند در جایگاه نخستین دست‌نویس‌های مصوّر شاهنامه تا به امروز محسوب شود.

فهرست منابع

- آدامو، آ. تی و گیوزالین، ال. تی، 1985. اشعار مینیاتوری شاهنامه 1333 گودا، با خلاصه انگلیسی، لنینگراد: اسکوستوف.
- آینال، گونر، 1972. شاهنامه طوپقاپو سرای. استانبول.
- اسفرازی، معین‌الدین محمد زمچی، 1339. روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات، به تصحیح و حواشی و تعلیقات سید محمد کاظم امام، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- بلیر، شیلا، 1986. تصاویر دست‌نویس شاهنامه دی موت، دست‌نویس‌های شرقی کالج استانبول و لندن. انتشارات کالج مطالعات شرقی.
- تاریخ ادبیات افغانستان در ادوار قدیمه، 1384، تهیه‌کننده سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی.
- خالقی مطلق، جلال، 1364، معرفی و ارزیابی دست‌نویس‌های متنوع شاهنامه، ایران نامه، بهار 1364. ش 3.
- خالقی مطلق، جلال 1364 معرفی و ارزیابی دست‌نویس‌های متنوع شاهنامه، ایران نامه، پاییز 1364. ش 4.

خالقی مطلق، جلال 1365 معرفی و ارزیابی دست‌نویس‌های متنوع شاهنامه، ایران نامه، زمستان 1365. ش 2.

دست‌نویس‌ها و مینیاتورهای اصلی سوت ایبای، فروش کاتالوگ‌ها. لندن: چهارشنبه 29 آوریل 1998.

سویتوچوفسکی، ماریا لوکنز، 1994. شاهنامه کوچک موزه هنر متروپلیتن، تصاویر حماسی و اشعار تصویری. نقاشی‌های ایرانی 1330 و 1340. نیویورک: انتشارات موزه هنر متروپلیتن.

سیمسون، ماریانا شریو، 2000، نقاشی‌های ایرانی از مغول تا قاجار، بازسازی و تخمین اولیه شاهنامه 1341 با همکاری رابرت هیلن براند، لندن و نیویورک: انتشارات تاوریس.

سیمسون، ماریانا شریو، 1979، دست‌نویس‌های شاهنامه‌های متاخر، نیویورک و لندن.

کنبی، شیلا، 1998 شاهزادگان، شعرا و پهلوانان افسانه‌ای نقاشی‌های اسلامی و هندی از مجموعه شاهزاده و شاهزادگان صدرالدین آقا خان. انتشارات موزه بریتانیا، لندن.

گرابر، اولگ، 1980، تصاویر حماسی و تاریخ معاصر، تصاویر شاهنامه بزرگ مغولی. لندن: انتشارات دانشگاه شیکاگو و لندن.

گروب، ارنست جی. 1978 نقاشی‌های ایرانی در قرن چهاردهم گزارش تحقیقی انجمن شرق‌شناسی ناپل، دوره 4. جلد 38.

فردوسی، ابولقاسم 1388. شاهنامه به کوشش جلال خالقی مطلق. تهران: دائرة المعارف بزرگ اسلامی.

میکروفیلم دست‌نویس کیندلی، 1995. تهیه شده توسط دکتر جلال خالقی مطلق.

یعقوب الهروی، سیف بن محمد، 1385. تاریخ نامه هرات، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: انتشارات اساطیر.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی